گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی

ژمارە ٦٤ – ٢٠٢٥

گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە

سەرۆکی ئەکادیمیای کوردی و خاوەنی ئیمتیازی گۆڤار

حەمەسەعید حەسەن

سەرنووسەر

پ. د. موحسین ئەحمەد عومەر

بەڕێوەبەری نووسین

د. پەخشان فەهمی فەرحۆ

دەستەی نووسەران:

پ. د. قەیس کاکل تۆفیق

پ. د. بەختیار سەجادی

پ. د. فەرهاد قادر کەریم

پ. ی. د. ئەحمەد موحەممەد مام عوسمان

پ. ی. د. عەبدولواحید ئیدریس شەریف

پ. ی. د. نەوزاد ئەحمەد ئەسوەد

د. لەزگین عەبدولڕەحمان ئەحمەد

دەستەی ڕاوێژکاران:

پ. هـ د. میشێل ایزەنبێرگ

پ. د. مارتن ڤان برونسن

پ. د. جەلیلی جەلیل

پ. د. ساڵح ئاکین

پ. د. جەعفەر شێخولئیسلامی

پ. د. عەبدولڕەحمان ئەداک

پ. هـ د. هاشم ئەحمەدزادە

هەولێر/ شەقامی هەڵەبجە

ISSN: 2520- 4106

Web: journal.ka.gov.krd

گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی، گۆڤارێکی زانستیی وەرزییە، لەلایەن ئەکادیمیای کوردییەوە دەردەکرێت و بایەخ بە توێژینەوەی کوردی لە بوارەکانی زمان، ئەدەب، دیرۆک، جوگرافیا و کولتووریی کوردی دەدات.
گۆڤارەکە توێژینەوەکان بە زمانەکانی کوردی، عەرەبی و ئینگلیزی بڵاو دەکاتەوە و یەکەم ژمارەی لە ساڵی ٢٠٠٢دا بڵاو بووەتەوە.
ئەم گۆڤارە لەلایەن وەزارەتی خوێندنی باڵا و توێژینەوەی زانستیی حکوومەتی هەرێمی کوردستانەوە، بۆ بەرزکردنەوەی پلەی زانستی باوەڕپێکراوە.

* ڕێکخەری کاروباری گۆڤار: ئیمان نەجات ئاغۆک
* دیزاین: هەرێم عوسمان
* ماڵپەڕی گۆڤاری ئەکادیمیای کوردی:
Web: journal.ka.gov.krd
* ئیمێڵ: journal@ka.gov.krd
* مۆبایل: 009647508375575

وەرگرتن:٢٠٢٥/٥/٢٨
پەسەندکردن:٢٠٢٥/٨/١٣

ژمارە د کرمانجییا سەریدا، گۆڤەرا بەهدینی
(لێکۆلینەکا دەنگسازی و مۆرفۆلۆجی)

کاژین عزالدین عبدی
پشکا زمانێ کوردی کۆلیژا زمانان، زانکۆیا دهوک،
uk217.kajin.izadin@gmail.com

پ. د. شلێر نایف ئەمین
پشکا زمانێ کوردی، کۆلیژا زمانان، زانکۆیا دهوک

پوختە

ئەڤ لێکۆلینە ل ژێر ناڤ و نیشانێ (ژمارە د کرمانجییا سەریدا- گۆڤەرا بەهدینی ((لێکۆلینەکا دەنگسازی و مۆرفۆلۆجی))یە. ئارمانج ژ ئەنجامدانا ئەڤێ لێکۆلینێ دیارکرنا ئەوان دیاردێن دەنگسازییە ب سەر فورمێ هندەک ژماراندا دهێن، هەروەسا دیارکرنا رۆلێ ژمارێ د رۆنانا پەیڤێن نویدا، هەردیسان دیارکرنا پێکهاتا مۆرفۆلۆجیا ژماران کا هەر ژمارەک ژلایێ پێکهاتنێڤە د چەوانە. ئەڤ لێکۆلینە ل دویڤ رێبازا وەسفیا شیکاری هاتیە ئەنجامدان. ئەم گەهشتینە ئەوی ئەنجامی دیاردێن دەنگسازی (گونجانا نەتەمام، گۆهورین، ژناڤچوون، پەیدابوون) رۆلی دبینن د دروستکرنا فورمێن هندەک ژماراندا، هەروەسا ژمارێ رۆلەکێ زۆر چالاک د رۆنانا پەیڤێن نویدا هەیە. لێکۆلین ژ دوو پشکان پێکدهێت. پشکا ئێکێ ئەڤان سەرەبابەتان بخۆڤەدگریت (زاراڤ و چەمک و پێناسێن ژمارێ، جۆرێن ژمارێ ژلایێ واتاییڤە، چەمک و پێناسە و تایبەتمەندی و جۆرێن مۆرفیمێ). پشکا دووێ ل سەر دوو بەندان هاتیە دابەشکرن، د بەندێ ئێکێدا باس ل ئەوان دیاردێن دەنگسازی هاتینە کرن، ب سەر فورمێ ژماراندا دهێن. د بەندێ دوویێدا ئەڤ بابەتە هاتینە باسکرن (جۆرێن ژمارێ ژلایێ پێکهاتنێڤە، ژمارە و بەشێن ئاخڤتنێ، ژمارە و رۆنانا پەیڤێن نوی، ژمارە و دیاردا مۆرفۆفۆنیمی، ژمارە و مۆرفا بۆش، ژمارە و دووبارەکرن). پەیڤێن کلیل: ژمارە، دیاردێن دەنگسازی، مۆرفۆفۆنیم، مۆرفا بۆش، دووبارەکرن.

پێشەکی

ئەڤ لێکۆلینە ل ژێر ناڤونیشانێ (ژمارە د کرمانجییا سەریدا- گۆڤەرا بەهدینی ‹‹لێکۆلینەکا دەنگسازی و مۆرفۆلۆجی››)یە. هەردوو بوارێن دەنگسازی و مۆرفۆلۆجی بخۆڤەدگریت، ئانکو د بوارێ زمانڤانیا تیۆریدایە. لێکۆلین یا هاتییە تەرخانکرن بۆ شروڤەکرن و دیارکرنا ڕۆلێ ژمارێ د ڕۆنانا پەیڤێن نویدا، هەروەسا دیارکرنا ئەوان دیاردێن دەنگسازیێن ب سەر فورمێ هندەک ژماراندا دهێن. د ئەڤێ لێکۆلینێدا بەرسڤا هندەک پرسیارێن گرنگ ل دور ژمارێ د کرمانجیا سەری- گوڤەرا بەهدینیدا دەین، ئەوژی ئەڤەنە:

ئایا ئەو چ دیاردێن دەنگسازینە ب سەر فورمێ هندەک ژماراندا دهێن؟ ئایا ژمارێ چ ڕۆل د ڕۆنانا پەیڤێنویدا هەیە؟ ئایا ئەو کێژ مۆرفیمێن بەندن دەمێ ل گەل ژمارێ دهێن بۆ مە دیاردا مۆرفۆفۆنیمی دەردبرِن؟ ئایا مۆرفا بۆش پەیدادبیت د فورمێ هندەک ژماراندا؟ هەر وەکی ئەم ئاگەهدار د کرمانجیا سەریدا لێکۆلینەکا سەربەخۆ ل سەر ژمارێ نەهاتیەکرن، ئەڤ لایەنێن گرێدای ژمارێ تێدا هاتبنە باسکرن، ژبەرهندێ مە ب پێدڤی زانی ئەو لایەنێن ڤەشارتییێئەڤێ بابەتی بەرچاڤبکەین. ئارمانج ژ ئەنجامدانا ئەڤێ لێکۆلینێ ئەوە، ب شێوەکێ هویر ل ژمارێ بنێرین، باس ل پێکهاتا مۆرفۆلۆجیا ژمارێ بکەین، ڕۆلێ ژمارێ د پێکهینانا پەیڤێن نویدا دیاربکەین، هەروەسا ئەوان دیاردێن دەنگسازی دیاربکەین، ڕۆلێ دبینن د فۆرمێ هندەک ژماراندا، دیارکرنا ئەوان مۆرفیمێن ل گەل ژمارێ دهێن و دیاردا مۆرفۆفۆنیمی بۆ مە دەردبرِن. سنوورێ زانستی د چوارچوڤێ ئاستێن (دەنگسازی – مۆرفۆلۆجی)یدایە. سنوورێ جوگرافی د چوارچوڤێ زمانێ کوردی (کرمانجیا سەری – گوڤەرا بەهدینی)دایە. ئەڤ لێکۆلینە ل دویڤ ڕێبازا (وەسفی- شیکاری) هاتییە ئەنجامدان، چونکی نموونە ژ زاردەڤێ خەلکی هاتینە وەرگرتن.

ئەڤ لێکۆلینە زێدەباری پێشەکی و ئەنجامان ژ دوو پشکان پێکدهێت: پشکا ئێکێ ل ژێر ناڤێ (ژمارە د تێروانینەکا تیۆریدا)یە، ناڤەروکا وێ ئەڤان بابەتان بخۆڤەدگریت:(چەمک و زاراڤ و پێناسێن ژمارێ، جۆرێن ژمارێ ژلایێ واتایێڤە، چەمک و پێناسە و تایبەتمەندی و جۆرێن مۆرفیمی). پشکا دووێ ل ژێر ناڤێ (ژمارە و چەند دیاردەکێن دەنگسازی و مۆرفۆلۆجی)یە. ل سەر دوو بەندان هاتیە دابەشکرن، بەندێ ئێکێ ل ژێر ناڤێ (ژمارە و چەند دیاردێن دەنگسازی)یە، باس ل ئەوان دیاردێن دەنگسازی هاتینە کرن ب سەر فۆرمێ ژماراندا دهێن، بەندێ دووێ ل ژێر ناڤێ (ژمارە د چەند تێڕوانینەکێن مورفۆلۆجیدا)یە، ئەڤان بابەتان بخۆڤەدگریت:(جۆرێن ژمارێ ژلایێ پێکهاتنێڤە، ژمارە و بەشێن ئاخڤتنێ، ژمارە و ڕۆنانا پەیڤێن نوێ، ژمارە و دیاردا مۆرفۆفۆنیمی، ژمارە و مۆرفا بۆش، ژمارە و دووبارەکرن).

١- ژمارە د تێڕوانینەکا تیۆریدا

١-١ زاراڤ و چەمک و پێناسێن ژمارێ

د زمانێن جیاوازدا بەرانبەر زاراڤێ ژمارە زاراڤێن جیاواز بکارهاتینە، بۆ نموونە د زمانێ ئینگلیزیدا زاراڤێNumber بکاردهێت. د زمانێ عەرەبیدا زاراڤێن الرقم- العدد بکاردهێن، هەروەسا د زمانێ فارسیێدا دبێژنێ شمارە (مووسا ٢٠١٠: ١٢٢). ژمارە پەیڤەکا کەڤن و ڕەسەنا کوردیە، بۆ پەیڤا پرۆتۆیا ئیرانی hmar، همار د زڤریت، ب واتایا هژمارتن و بیرهینانێ دهێت. د زمانێ ئاڤێستاییدا(smar)، (ش) مار ب هەردوو واتایێن سەری دهێت (هەرشەمیی،

٢٠٢٢: ٥٥٣).

ژمـارە وەکـو هـەر کەرەستەکێ دیترێ زمانی د دەربڕیـن و ئاخڤتنێن ڕۆژانـــەدا بکاردهێت. ‹‹چەمکی ژمـارە لە ئەنجامی دیرۆکێکی دور و درێـژی پێشکەوتنی ڕەوتـی زانسـت و زانیاری مرۆڤەوە وردەوردە پەیدابوە. ژمارە یەکێکە لەو چەمکە زانستیانەی بیرکاری، کە ئاڵۆزە و قسە و باسی زۆری دەربـارەی کراوە، لە کۆنەوە مایەی بیرلێکردنەوە و گرنگیپێدان بوە›› (صالح، ٢٠٢٣: ٤٧). زمانڤان (ف.ئێنگلێس) د بێژیت:››مەفهوومی ژمارە و تەنەکان لە شوێنێکی نادیارەوە وەرنەگیراوە، بەڵکو لە واقیعی دەوروبـەرەوە هاتووە›› (مارف ٢٠١٤ب: ٥٨)، مەبەست ژ دەوروبـەری ل ڤێرێ مروڤان هەر دەهـ تبلێن خۆ بۆ هژمارتن و فێربوونا ژماران بکاردهینان، ئانکو بۆ زانینا هژمارا تشتان و کەسان ژمارە بکاردهینان. ژبەرهندێ ژی دێ بینین ژمارێ د زۆربەیا بوارێن ژیانێدا ڕۆلەکێ گرنگ هەبوویە و پەیوەندیەکا ب هێز د ناڤبەرا ژمارێ و زانستێن دیتردا هەیە.

هندەک ژ ئەوان پێناسێن بۆ ژمارێ هاتینەکرن: محمد طاهر گوهەرزی دبێژیت:››ژمارناڤ ئەو پەیڤە دەمێ دهێتە گوتن هەژمارتنا کەسان یان تشتان پێ دهێتە کرن. ژمارا هەژمارتیا پێ دهێتە زانین پەیڤێن هـەر ژمـارێ ب نمران دهێنە نڤیسین و دانان. هەڤبەشن بو نێران و مێیان ئەو نمرە دهێنە تومارکرن ژ ئێکێ هەتا دەهێ ئەو پەیڤێن سادەنە›› (گوهەرزی ١٩٩٩: ٥٤).

زمانڤانی ژمارە وەکو بەشەک ژ ناڤی و ل ژێر ناڤی (ژمارناڤ) باسکریە، بەلێ ل ڤێرە پێدڤیە ئاماژە ب ئەوێ چەندێ بدەین، ژمارە جیاوازە ل گەل بەشە ئاخڤتنا ناڤی، ژبەرکو ناڤ بۆ ناڤلێنانا کەسان، گیانداران، تشتان،.. بکاردهێت، بەلێ ژمارە چەنداتیا ناڤی یان پلە و کەرتێ ناڤی دیاردکەت.

– ژمارە: (ئەو پەیڤن ئاماژێ ب بڕەکا تایبەت دکەن و ئەو هێمانە نوینەراتییا ژمارێ دکەن. دوو جۆرێن سەرەکی هەنە ئەوژی ژمارێن سەرەکی (بنجی) و ژمارێن ڕێکخستنی نە) (Fakhry 2005: 198).

ئـەورەحمـانی حـاجی مـارف دبـێژیت:››بـەشـە ئاخاوتنی ژمارە ئەو کۆمەڵە وشەیەیە کە وا ئەرکی تەجریدی ناوی ژمارە (دوو+سێ= پێنج) دەگەیەنێ، یان چەندێتی بەسەر یەکەوە (هەشت کراس) یاخود کەرتێکی شتی دیاری کراوی هاوڕەگەز (سێ یەکی گەنمەکە) نیشان دەدات. پلەی شتێک لە ڕیزدا (نهۆمی سێیەم) دیاری دەکا›› (مارف، ٢٠١٤ب: ٥١).

– ژمارە:››ژمارە بەشێکە لە بەشەکانی ئاخاوتن ئاماژەیەکە بۆ چەندیەتی شتە یان ناوە ژمێردراوەکە و دەبێتە تەواوکەری ناو یان جێناو›› (صالح ٢٠٢٣: ٤٩).

کەواتە ژ ئەنجامێ ئەڤان پێناسێن مە ئاماژەپێدای دشێین بێژین: ژمارە بەشەکە ژ بەشێن ئاخڤتنێ یێن سەربەخۆ، بڕ و چەندایەتیا تشتان یان کەسان ب شێوەیەکێ ڕوون و ئاشکەرا دیار دکەت و دبیتە دیارکەرێ ناڤی، هەردیسان دەمێ سەرە د ڕۆنانا سەرڤەدا دەرنەکەڤیت، ژمارە جهێ سەرەی دگریت و مۆرفیمێن خستنەپاڵێ وەردگریت، بەلێ د ڕۆنانا ژناڤدا سەرە هەبوونا خۆ دپارێزیت.

وەکی: سێ قوتابیێن زیرەک هاتن و دوویێن زیرەک چوون

بـەلـێ پێدڤیە ئـامـاژە ب ئـەوێ چـەندێ بـدەین، هەڤاڵناڤژی دبیتە دیارکەر بۆ ناڤی، بەلێ جوداهیا وێ ل گەل

ژمارێ، ژمارە چەندایەتیا ناڤی یان پلە و کەرتێ ناڤی دیارکری دیاردکەت، بەلێ هەڤاڵناڤ وەسفا ناڤێ دیارکری دکەت.

وەکی: دوو کور هاتن.

کورێ زیرەک هات.

١-٢ جۆرێن ژماران ژلایێ واتایێڤە:

د زمانێ کوردیدا ژمارە ژلایێ واتایێڤە ل سەر سێ جۆران دابەش دبیت:

١-٢-١ ژمارا بنجی:

ئەڤ جۆرێ ژمارێ ب گەلەک زاراڤێن دیتر دهێتە نیاسین، وەکی(ئاسایی، خۆری، ڕاستەوخۆ، ڕاستە ژمار، چەندی، سەرەکی، ئەسلی، بنگەهی، ڕیشەیی، نەژادی، سروشتی،...) (صالح ٢٠٢٣: ٥٩). ژمارا بنجی''ئەو ژمارانە دەگرێتە خۆ، کە وا بە گشتی لە تەواوی دانەکاندا تەجریدی ژمارە ڕادەگەیەنێ (دوو کەڕەت دوو چوار)، یان ژمارەی دیاری کراوی شتی هاوڕەگەز نیشان دەدا (شەش کتێب) ((مارف ٢٠١٤ب: ٥٩). کەواتە هەر ژمارەکا ڕێکخستن و کەرت تێدا نەبیت ب ژمارا بنجی دهێتە هژمارتن (رسول ٢٠١٢: ٩٧).

١-٢-١-١ تایبەتمەندیێن ژمارا بنجی:

گرنگترین تایبەتمەندیێن ژمارا بنجی ئەڤەنە:

١- ژمارێن بنجی ژ بەری ناڤێ بژمێر دهێن و دبنە دیارکەر بۆ ناڤێ بژمێر، بەلێ ل گەل ناڤێن نەژمێر ناهێن.

وەکی:دوو سێڤ،

*سێ گەنم،

٢- ژمارە دەه و چەند جارێن وێ مۆرفیما(ان) وەکو پاشگر وەردگرن. ب زێدەکرنا مۆرفیما(ان)، بۆ مە ژمارەکا نەدەستنیشانکری دروستدبیت (ئیبو ٢٠٠٨: ٤٢).

وەکی:دەه کەس،

دەهان کەس،) ل ڤێرێ ئاماژە ب پتر ژ دەهەکێ ددەت.)

٣- ژمارا بنجی دۆخ نینە، چونکی واتایا تشتی ناگەهینیت.

٤- ژمارێن بنجی ب نڤیسین و ب ژمارە (ڕەقەم) دهێنە نڤیسین.

٥- ژمارا بنجی و ڕادە پێکڤە ناهێن، ژبەرکو هەردوو چەنداتیا ناڤی دیاردکەن، وەکی(*دوو هندەک گول،...)، ب تنێ پەیڤا (پیچەک) ل گەل سەرە گریێان دهێت و ب واتایا (١-٩) دهێت، وەکی(دەه و پیچەک،...) (رسول، ٢٠١٢: ٩٩-١٠٠).

٦- ژمارا بنجی دەمێ ل پێشیا ناڤەکی دهێت، ئەوی ناڤی نیشانا نەناسیارێ (ەک) د گەلدا بیت، ل وی دەمی بۆ مە نێزیکیا ژمارێ دگەهینیت، بۆ نموونە دەمێ دبێژین (چل نۆژدار) گومان د هژمارا نۆژداراندا نینە، یا دیار و ئاشکەرایە (چل نۆژدارن بێ کێم و زێدەهی، بەلێ دەمێ دبێژین (چل نۆژدارەک)، ئانکو نێزیکی (چل) نۆژدارانە، چێدبیت ژ چلان زێدەتر بن یان کێمتر بن.

٧- هەر دەمێ ناڤەک ب ناڤەکێ دیتر هاتبیتە تمامکرن، ژمارا بنجی ل پێشیا کێژ ناڤیە، ئەو مەبەست پێ ئەو ناڤەیە.

وەکی:چوار دەرگەهێن مال. / مەبەست پێ هژمارا دەرگەهانە.

دەرگەهێن چوار مالان. / مەبەست پێ هژمارا مالانە.

١-٢-٢ ژمارا پلەیی:

ژمارا پلەیی ژبلی زاراڤێ پلەیی زاراڤێن(ڕێکخستن، تەرتیبی، پایەدار، ڕوتبی، ڕیزبەندی، ڕێکخراو،...) بۆ بکاردهێن (صالح ٢٠٢٣: ٦٣). ژ ئەوان پێناسێن بۆ ژمارا پلەیی هاتینە کرن:››ژمارەی ڕێکخستن، بەو ژمارانە دەوترێت، کە ئەندازە و ڕێکخستنی کەرەستەکە دەگەیەنێت›› (خۆشناو، ٢٠١١: ١٣٢). یان ‹›ژمارەی پلەیی بەو وشانە دەوترێ، کە لە ژماردندا ڕیزی شتی هاوڕەگەز ڕادەگەیەنن، وەک :پرسیاری

یەکەم،...›› (مارف، ٢٠١٤ب: ٨٠).

د زمانێ کوردی کرمانجیا سەریدا، ژمارا بنجی ب هاریکاریا مۆرفیما {ێ} ژمارا پلەیی دروست دبیت(Mackenzie1961: 170)، د کەڤیتە پشتی ناڤی و د ناڤبەرا وێ و ناڤیدا مۆرفیمێن خستنەپاڵی {ا، ێ} بکاردهێن، مۆرفیما {ا} بۆ نفشێ مێیە و مۆرفیما {ێ} بۆ نفشێ نێرە.

وەکی: کرێکارێ بیستێ،

بەلێ دەمێ ژمارە ب ڤاولێ (ێ) ب دوماهیک هاتبیت، سەمی ڤاولا (ی) دکەڤیتە د ناڤبەرا ژمارێ و مۆرفیما {ێ} دا.

وەکی:سێیێ←سێ+ی+ێ

هەروەسا دەمێ ژمارە ب ڤاولا (وو) ب دوماهیک هاتبیت، سەمی ڤاولا (و) د کەڤیتە د ناڤبەرا ژمارێ و مۆرفیما }ێ{دا.

وەکی:دوویێ←دوو+و+ێ

Ø

١-٢-٢-١ تایبەتمەندیێن ژمارا پلەیی:

ژ گرنگترین تایبەتمەندیێن ژمارا پلەیی:

١- ژمارا پلەیی ل پشتی ناڤی دهێت و د ناڤبەرا وێ و ناڤیدا مۆرفیمێن خستنەپالێ }ا، ێ، ێن{دهێن. هەر چەندە ل ژێر کاریگەریا کرمانجیا ناڤەراست، د گۆڤەرا بەهدینیدا ژمارا پلەیی ل بەری ناڤیژی دهێت، وەکی د خالا (٤)دا دیار.

٢- ژمارا پلەیی ل بەری ناڤی ناهێت د گوڤەرا بەهدینیدا، بەلێ دەمێ ژمارێن بنجی ل بەری ناڤان دهێن و ئەو ناڤە هاتبیتە دیارکرن ب نیشانەکا دۆخی تیان، هینگێ ب یاسایا ڤەگوهازتنێ نیشانا نفشی مێ (ێ) د دۆخێ تیاندا دهێتە کوپیکرن ل سەر ژمارا بنجی (ئیبو ٢٠٠٨: ٤٠-٤١)، زێدەتر وەکو هەڤالکارێن دەمی نە، چونکی دەمێ رویدانا کاری دیار دکەن.

وەکی:بیست و ئێکێ ئاداریێ،

یاسایا کوپیکرنێ

بەلێ ب دیتنا هندەک ژ زمانڤانان ئەڤ (ێ) یە نیشانا دۆخێ خستەپاڵییە ل گەل ژمارا بنجی رۆلێ ژمارا پلەیی دگێریت(کوردۆییف، ١٩٨٤: ١١٩).

٣- ژمارێن پلەیی ب تنێ ب نڤیسینێ دهێنە نڤیسین، ب ژمارە (ڕەقەم) ناهێنە نڤیسین.

٤- د کرمانجیا ناڤەراستدا ژمارا پلەیی ب رێکا ژمارا بنجی و گیرەکێن (ەم، ەمین) دروست دبن، وەکو:یەکەم، یەکەمین،...). کرمانجیا سەری ل ژێر کارتێکرنا کرمانجیا خوارێ هەتا رادەکی پەیڤێن (ئێکەم، دووەم،...) د زمانێ نڤیسینێدا بکاردهێن و هەردەم د کەڤنە بەری ناڤی، وەکی: ئێکەم کەس.

٥- ژمارێن پلەیی ب تایبەتی ژمارە (ئێک) هندەک جاران دشێت نیشانێن خستنەپالێ وەربگریت، ئەگەر ناڤ (سەرە) دووبارەنەبیت، ژبەرکو دەورووبەرێ ئاخڤتنییێ هاریکارە بۆ روونکرنا سەرەی. وەکی: ئێکەم قوتابیا پۆلێ،⇐ئێکەما پۆلێ،

١-٢-٣ ژمارا کەرتی:

ژمارا کەرتی ژبلی زاراڤێ کەرتی، ب زاراڤێن(کەسری، شکەستی، پچەژمار) ژی دهێتە نیاسین. ژمارا کەرتی ب چەندین شێوان هاتیە پێناسەکرن:››ژمارەی کەرتی ئەندازەی کەرت رادەگەیەنێ- واتە چەندێتی ئەم یان ئەو بەشی دانەکە نیشان دەدا و دەردەخا، وەکو(سێ یەک، چوار یەک،...›› (مارف، ٢٠١٤ب: ٩٢). یان (ژمارا کەرتی ب رێکا لێکدانا دوو ژمارێن بنجیێن سادە دروست دبیت، وەک: سێئێک، چارێک،...) یان ل ئەوان جهێن ژمارا سەری مەزنتر بیت ژ ئێکێ، پەیڤا (ل سەر) د ناڤبەرا هەردوو ژمارێن بنجیدا بکاردهێت، وەکو(دوو ل سەر پێنجێ،...)(Fattah 1997:180)).

د زمانێ کوردیدا جۆرێ ژ هەمیان بەربەلاڤتر ب رێکا ژمارا بنجی ل گەل مۆرفیما (ئێک) یان (ێک) دروست دبیت، د بنیاتدا ژ ژمارە (یەک) هاتییە وەرگرتن(ئیبو ٢٠٠٨: ٤١)، کەواتە ژمارا کەرتی ژ دوو ژمارێن بنجی پێک دهێت ئێک ل سەر کەرتی و یا دیتر ل ژێر کەرتی (رسول ٢٠١٢: ١٠٣).

١-٢-٣-١ رێکێن دروستکرنا ژمارا کەرتی:

ژمارێن کەرتی ب هاریکاریا ژمارێن بنجی ب چەند رێکان دروست دبن:

١- دوو ژمارێن بنجی بێ پێشبەند، وەکی:(½ نیڤ، ¼چارێک،...).

٢- دوو ژمارێن بنجی ب هاریکاریا پێشبەندێ (ژ)، زێدەتر وەکو فرێزێ دەردکەڤیت، ئەڤەژی ب دوو شێوان دروست دبیت:

أ- پێشبەندێ (ژ) ل دەستپێکا فرێزێ دهێت، ژمارا مەزن دهێت دویڤدا ژمارا بچوویک، ل سەر ژمارا مەزن مۆرفیما دۆخێ تیان }ێ{ دهێتە زێدەکرن، وەکی:ژ دەهێ چوار،...).

د ئەڤێ پێکهاتێدا دیاردەکا دیترژی دهێتە دیتن، گەلەک جاران ژمارا ئێکێ نیشانا (ان) یا کۆمێ وەردگریت، وەکی:ژ دەهان چوار،...).

ب- ل دەستپێکێ ژمارا بچوویک و دناڤەراستێدا پێشبەندێ (ژ) و ل دوماهیێ ژمارا مەزن دهێت، هەر ب هەمان شێوە ژمارا مەزن مۆرفیما دۆخێ تیان }ێ{ ل سەر دهێتە زێدەکرن، وەکی:چوار ژ دەهێ،...)

د ئەڤێ پێکهاتێژیدا ، هندەک جاران ژمارا مەزن نیشانا (ان) یا کۆمێ وەردگریت، وەکی: چوار ژ دەهان،...).

٣- ب هاریکاریا پەیڤا (ل سەر)، دکەڤیتە د ناڤبەرا هەردوو ژماراندا، ل سەرێ کەرتی ژمارا بچوویکە و ل ژێرێ کەرتی ژمارا مەزنە، ژمارا مەزن مۆرفیما دۆخێ تیان}ێ{ وەردگریت، وەکی:دوو ل سەر پێنجێ،...).

٤- ب هاریکاریا مۆرفیما خستنەپاڵێ }ێ{، ب ژمارا ئێکێڤە د لکیت، وەکی:سەدێ بیست،...) (مارف، ٢٠١٤ب: ٩٢-٩٦).

١-٢-٣-٢ تایبەتمەندیێن ژمارا کەرتی:

١- ژمارا کەرتی ل بەری ناڤی دهێت و دبیتە دیارکەر بۆ ناڤی.

وەکی:نیڤ نان،

چارێک سەعەتا دی،

بەلێ د هندەک حالەتاندا ژمارا کەرتی د کەڤیتە پێشیا ناڤی و د ناڤبەرا وێ و ناڤیدا مۆرفیما خستنەپالێ}ا{ دهێت، زێدەتر وەکو ناڤی سەرەدەری د گەلدا دهێتە کرن.

وەکی:چارێکا پۆلێ،

سێئێکا گەنمی،

٢- ژمارێن کەرتی ب نڤیسین وب ژمارانژی دهێنە نڤیسین.

٣- ژمارا بنجی و ژمارا کەرتی ل گەل ئێک ناهێن، ب تنێ د حالەتێ دیارکرنا دەمژمێرێدا نەبیت، وەکی: پێنج و نیڤ، شەش و چارێکەک،...) (رسول ٢٠١٢: ١٠٦).

١-٣ مۆرفیم:

تیۆرا مۆرفیمی هەر ئێک ژ چەمک و تایبەتمەندی و جۆرێن مۆرفیمی بخۆڤەدگریت، ل سەر بنەمایێ ئەڤان لایەنان مە پشت ب تیۆرا مۆرفیمی بەستیە بۆ شرۆڤەکرنا بابەتێ خۆ.

١-٣-١ مۆرفیم (چەمک و پێناسە):

پەیڤ وەکو دانەکا زمانی، د ڕێزمانا کەڤندا جهەکێ دیار و بەرچاڤ هەبوو، ژبەرکو ئەوان پەیڤ کربوو بنەما بۆ شروڤەکرنا زمانی و ب دیتنا وان ‹‹پەیڤ بچووکترین دانا واتادارا زمانیە›› (خرما، ١٩٧٨: ٢٢٥). بەلێ پشتی پێشڤەچوونا زانستێ مۆرفۆلۆجیایێ، ڕوونانکاریان ئەو ڕاستیە سەلماند، ‹‹وشە کەرت دەکرێ بۆ پارچەی ووردتر، پارچەی وەها کە واتایان ئەرکی ڕێزمانی هەبێت›› (فەتاح، قادر، ٢٠٠٦: ٧). کەواتە ل ڤێرێ ئەو ڕاستیە دیاربوو، پەیڤ بچووکترین پێکهاتا ڕێزمانی نینە، بەلکو پەیڤێ شیانا دابەشبوونێ هەیە، بۆ پارچێن بچووکتر ئەوژی مۆرفیمە. بەلێ هزرا مۆرفیمێ بۆ پەیڤا سادە دەستنادەت، چونکی شیانا کەرتبوونێ نینە بۆ پارچێن بچووکتر، واتا وێ ژ ناڤ نەچیت و ب هەمان واتا بمینیت، ژبەرهندێ ‹‹گرنگی تەواوی بیرۆکەی مۆرفیم لە وشەی ئالۆز و ئاوێتەدا دەردەکەوێ، چونکە ئەمانەن کە لە یەکەی واتایی بچووکتر دروست بوون، واتە دەبن بە پارچەی واتایی ووردترەوە›› (هەمان ژێدەر). ڤەدیتنا مۆرفیمێ دەستکەڤتەکا مەزن بوو بۆ زمانی، ژبەرکو ژ ئەنجامێ ئەوێ یەکێ شیان گەلەک مۆرفیمێن ژ پەیڤێ بچووکتر ببینن، وەکی:(دەم، دووری،...)، بەلێ پەیدابوونا مۆرفیمێ نەبوو ئەگەرێ (مرنا پەیڤێ)، بەلکو هەبوونا پەیڤێ ب هێزتر لێکر(حاجی، ٢٠٢٣: ٢٧-٢٨).

هزرا مۆرفیمێ ل دەستپێکا سالێن چلان پەیدابوو(فتاح ٢٠١١: ٨٤)، ژلایێ زانایێ ئەمریکی (بلۆمفیلد)یڤە، بەلێ ئەڤە وێ چەندێ ناگەهینیت، بەری ئەوی زانای هزرا مۆرفیمێ نەبوو، بەلێ وەکو زاراڤ و ژێکجوداکرنا وێ ل گەل پەیڤێ بۆ زانا (بلۆمفیلد)ی دزڤریت(عەلی، مونیب، ٢٠١٦: ٥٥).

پێناسێن مۆرفیمێ:

- بلۆمفیلد دبێژیت:››مۆرفیم بچووکترین یەکا واتادارا زمانیە›› (Bloomfield,1933: 166).

زمانڤانی ب تنێ ئاماژە ب مۆرفیمێن واتادار دایە، بەلێ ژ هەژێ ئاماژەپێدانییە ژبلی مۆرفیمێن واتادار، جۆرەکێ دیتر یێ مۆرفیمان هەیە خودان ئەرکێ ڕێزمانیە یان بەشدارییێ د دارێژتنا پەیڤێن نویدا دکەت.

- یوسف شەریف سەعید دبێژیت :››مۆرفیم بچووکترین یەکەی واتایی، یان ئەرکداری زمانە، کە لە زنجیرەی ڕێکخستنی یەکەی ڕێزمانی زمان لە ڕۆنانی وشەدا بەکاردەهێنرێت›› (سەعید، ٢٠١٣: ٨).

- مۆرفیم:›› ب بچووکترین یەکا زمانی دهێتە دانان، شیانا دابەشکرنێ نینە بۆ یەکێن بچووکترێن خودان واتا یان ئەرکێ ڕێزمانی هەبیت و پەیڤ ژێ بهێنە دروستکرن›› (حاجی، ٢٠٢٣: ٢٨).

١-٣-٢ تایبەتمەندیێن مۆرفیمێ:

((١- کەرت نەبوون بۆ پارچەی ووردتر بەبێ شێواندنی واتا. بۆنموونە مۆرفیما سەربەخۆ {سێ} ناهێتە کەرتکرن بۆ پارچێن بچووکتر بێ کو واتایا وێ ژناڤ بچیت.

٢- دووپاتبوونەوە بە هەمان واتا لە دەورووبەری تردا. وەکو:(چار، چاردە، بیست و چار، چارسەد،...).

٣- بوونی شێوەیەکی فیزیکی. بۆ نموونە مۆرفیما {پێنج} ژ چار فۆنیمان پێکدهێت.

٤- واتا)) (فەتاح، قادر، ٢٠٠٦: ١١). هەمی ژماران واتا هەیە و ژمارێن بنجی پەیڤێن فەرهەنگینە.

بەلێ ئەگەر تەماشەی ئەڤان تایبەتمەندی و مەرجێن بۆ مۆرفیمێ هاتینە دانان بکەین، دێ بینین ل سەر هەمی مۆرفیمان پەیرەو نابن، وەکی (مۆرفیما سفر) ئەرکێ هەی بەلێ قالبەکێ فیزیکی

نینە، ژ فۆنیمان پێکناهێت. هەروەسا هەمی مۆرفیمان واتایەکا سەربەخۆ نینە، وەکو(مۆرفیمێن دارێژتنێ و مۆرفیمێن ڕێزمانی)، بەلکو واتا وان یا بەندە ب مۆرفیمێن سەربەخۆڤە.

١-٣-٣ جۆرێن مۆرفیمێ:

سەبارەت ب پۆلینکرن و دابەشکرنا مۆرفیمێ، زمانڤانان چەندین پۆلینکرنێن جیاواز بۆ مۆرفیمێ کرینە، بەلێ پتریا وان وەکهەڤیەک تێدا هەبوو، ل سەر هندەک بنەمایان دابەشکرینە، وەکی: فۆرم، واتا، ئەرک و جهـ. ل ڤێرێ دێ هەولدەین جۆرێن مۆرفیمێ دیاربکەین، ئەوان بنەمایان بخۆڤەبگریت، وەکی د ئەڤی هێلکاریێ خارێ دیار:

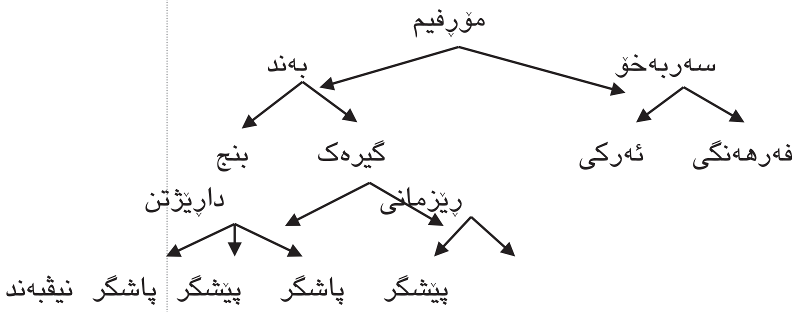

١- مۆرفیما سەربەخۆ:

ئەوان مۆرفیمان ب خۆڤەدگریت، ژ لایێ فۆرم و واتاییڤە سەربەخۆنە(Nurhayati, 2020: 12)، ئەڤ مۆرفیمەژی دبنە دوو جۆر:

أ- مۆرفیما فەرهەنگی:

ئەو مۆرفیمن ب شێوەکێ سەربەخۆ و ڕاستەوخۆ واتایێ د بەخشن، ژمارەکا زۆرا پەیڤێن زمانی بخۆڤەدگریت، ئەڤ جۆرە بەشە ئاخڤتنا (ناڤ، هەڤاڵناڤ، هەڤاڵکار، ژمارە، بەشەکێ جهناڤان) بخۆڤەدگریت(خۆشناو ٢٠٢٣: ٢٠)، وەکو:(دەست، ئێک،...).

ب- مۆرفیما ئەرکی:

ئەو مۆرفیمن، فۆرمەکێ سەربەخۆیی هەی و واتایا وان ژ ئەنجامێ پەیوەندیکرنێ ل گەل بەشێن دیترێن ڕستێ دەردکەڤیت(ڕەجەب، ٢٠٠٦: ٢٤)، ئانکو بتنێ واتایێ نادەن، وەکو:(ئامرازێ پەیوەندی، ئامرازێ سەرسوورمانێ،...).

٢- مۆرفیما بەند:

ئەو مۆرفیمن نەشێن ب شێوەکێ سەربەخۆ دەربکەڤن، بەلکو پێدڤیە بەردەوام ب مۆرفیمەکا دیترڤە ب لکن، بۆ درووستکرنا پەیڤەکێ(Trask 1996: 32-33)، ئانکو ژلایێ فۆرم و واتاییڤە گرێدانە ب مۆرفیمێن دیترڤە.

ئەڤەژێ دابەش دبیتە سەر:

أ- گیرەک:

هەرچەندە مۆرفیمێن سەربەخۆ ڕۆلەکێ گرنگ د زمانیدا دبینن، بەلێ گەلەک جاران دەربڕینا واتایێ ب هاریکاریا گیرەکان دهێتە گەهاندن. ژبەرهندێ گەلەک زمانڤان دوێ باوەرییێ دانە، د بنەرەتدا پەیڤێن سەربەخۆ بووینە، بەلێ ب بۆرینا دەمی ئەڤ سەربەخۆیە ژ دەستدایە و وەک گیرەک ب ئەرکێ خۆ ڕادبن. گیرەک ب شێوێ (پێشگر، پاشگر، نیڤگر، دورگر) دەردکەڤن(ڕەجەب ٢٠٠٦: ٢٥)، ژ لایێ ئەرکیڤە دابەش دبنە سەر:

١- مۆرفیما دارێژتنێ:

ئەو مۆرفیمن دەمێ دچنە سەر مۆرفیمێن دیتر، پەیڤێن نوی ژلایێ فۆرم و واتاییڤە دارێژن (ئەحمەد، ٢٠٠٤: ٧٩).

وەکو:یهێز، جوانی،...).

٢- مۆرفیما ڕێزمانی:

ئەو مۆرفیمێن دەمێ دچنە سەر مۆرفیمێن دیتر، ب تنێ حالەتێن ڕێزمانیێن جیاواز پێکدهینن، بێ کو واتا پەیڤێ بگوهۆریت(ئەحمەد ٢٠٠٤: ٨٠).

وەکو:کوران، دچم،...).

مۆرفیما ڕێزمانی

ب- بنج:

بنج مۆرفیما بەندە و بچوویکترین یەکا کاریە، دابەش نابیت بۆ بەشێن بچوویکتر، بتنێ واتایا خۆ نینە و هەردەم یا ئامادەیە بۆ وەرگرتنا مۆرفیمێن بەندێن (دارێژتنێ و ڕێزمانی) (ڕەجەب، ٢٠٠٦: ٢٣).

وەکو: (نڤیس)← نڤیس+ەر= نڤیسەر

م.بە.بنج م.بە.دارێژتن

٢- ژمارە و چەند دیاردەکێن دەنگسازی و مۆرفۆلۆجی

بەندێ ئێکێ: ژمارە و چەند دیاردەکێن دەنگسازی:

هندەک جاران دەمێ ئەم فۆرمەکێ زمانیێ نڤیسی یان یێ دەنگی بکاردهینین، دێ بینین دوو فۆنیم کاریگەریێ ل ئێک دکەن و تایبەتمەندیێن خۆ ددەنە ئێک و دوو، ئەڤ کاریگەرییە دبیتە ئەگەرێ گوهورینا هندەک فۆنیمان د ئاخفتنێدا هەتا د نڤیسینێژیدا، ئەڤ گوهۆرینە دهێتە دیتن، لەورا دەمێ ‹›دەنگەکانی زمان دەکەونە پاڵ یەک بۆ دارشتنی دانەی گەورەتر (برگە – وشە – ڕستە)، کار لێک دەکەن. لە ئەنجامی ئەم کارلێککردنە دەنگ هەیە دەگۆڕێ... هەیە پەیا دەبێ... هەیە دەقرتێ و دەتوێتەوە...هتد. بەو بەشەی زانستی زمان کە یاساکانی ئەم لایەنەی زمان دەستنیشان دەکات بە فۆنۆلۆجیPhonology ناودەبرێ" (ئەمین ٢٠٠٤: ٣٠١).

د دەربرین و نڤیسینا هندەک ژماراندا، دیاردێن (گونجان، پەیدابوون، ژناڤچوون،...) پەیدادبن. بۆ نموونە، دەنگێ [ص] د پەیڤا (صـەد)دا دهێتە گۆهلێبوون، ئەلۆفۆنا دەنگێ [س]ە، هەرچەندە هەتا نوکە نەهاتیە زانین، ل ژێر کاریگەرییا کیژ دەنگی، دەنگێ [س] د پەیڤا (سـەد)دا هاتیە گۆهورین بۆ دەنگێ [ص] (فتاح، ١٩٨٢: ٢٣٣-٢٣٤). هەردوو دەنگێن [س] و [ص] د زمانێ کوردیدا، دوو شێوێن جۆدا جۆداێن ئێک فۆنیمێنە، جیاوازییا د ناڤبەرا واندا ژ ئەنجامێ ئەوێ ژینگەها جیاوازا تێدا دەردکەڤن. ب لێکگۆهورینا [س] و [ص] کار ل واتا پەیڤا)سەد) و (صەد) ناکەت. بەلێ د زمانێ عەرەبیدا، [س] و [ص] دوو فۆنیمێن ژێکجۆدانە، ب لێکگۆهورینا وان کار ل واتا پەیڤێ دکەت و دبیتە ئەگەرێ گۆهورینا واتایێ، وەکو (سورة-سوورەت) و (صورة-وێنە) ژێکجودانە (ئەمین، ٢٠٠٤: ٥٥).

ئەو دیاردێن دەنگسازیێن ب سەر ناڤێ هندەک ژماراندا دهێت، پێکهاتینە ژ:

١- گونجانا نەتەمام:

مەبەست ژ گونجانا نەتەمام ئەوە، سیمایەکێ دەنگی دهێتە گۆهورین، داکو ل گەل دەنگەکێ دیتر بگونجیت، واتە دەنگ ب تەمامی وەکو دەنگێ دیتر لێ ناهێت (محەمەد، ٢٠٠٩: ١٦). دەمێ دەنگێ (گر) پشتییێ (کپ) دهێت، دەنگێ (گر) کارتێکرنێ ل سەر دەنگێ (کپ) دکەت و ئەوێ بەرەڤ گرییێ دبەت، بەروڤاژی ڤێ چەندێ، هەر دەمێ دەنگەکێ (کپ) پشتی دەنگێ (گر) بهێت، دەنگێ (کپ) کارتێکرنێ ل سەر دەنگێ (گر) دکەت و ئەوێ ژی بەرەڤ کپیێ

دبەت.

وەکو:هەشت+دەه←هەژدە

د ئەڤێ نموونێدا دەنگێن[ت، ه] ژناڤچووینە، دەنگێ [د] گرِ کارتێکرن ل سەر دەنگێ [ش] کپ کریە، بوویە [ژ] گرِ، بۆ هندێ ل گەل دەنگێ[د] گرِ بگونجیت.

٢- گۆهورین:

مەبەست پێ گۆهورینا دەنگەکییە ب دەنگەکێ دیتر بێی کو کارتێکرنێ ل سەر واتایا پەیڤێ بکەت (طاهر، ٢٠١٣: ٢٣). ئەڤ دیاردە گەلەک د ناڤێن ژماراندا پەیدا دبیت.

وەکو:پێنج< >پێنچ

هەشتێ< >حەشتێ

نۆت< >نوط،...).

٣- ژناڤچوون:

مەبەست پێ ژناڤچوونا دەنگەکییە یان زێدەتر د پەیڤێدا، بۆ مەرەما سڤکیا دەربرین و گۆتنێ (محەمەد، ٢٠٠٩: ٢٧)، دیاردا ژناڤچوونا دەنگان د ناڤێ هندەک ژمارانژێدا پەیدادبیت، بۆ مەرەما سڤکیا دەربرینێ، بۆ نموونە:

أ-ژناڤچوونا دەنگێ[ت] د ژمارێن:

- بیست دینار←بیس دینار
- حەفت + سەد←حەفسەد

ب-ژناڤچوونا دەنگێ [ه] د ژمارێن (١١-١٩)دا:

- دوو+دەه←دوازدە
- چار+دەه←چاردە،...).

ت-ژناڤچوونا دەنگێ [ج] د ژمارێن:

- پێنج+سەد←پێنسەد

پ-ژناڤچوونا دەنگێ[ش] د ژمارێن:

- شەش+دەه←شازدە
- شەش+سەد←شەسەد

د نموونا (شازدە) دا، ژ بلی ژناڤچوونا دەنگێ [ش] هندەک گوهۆرینێن دیترژی ڕوییددەن، وەکی ژناڤچوونا دەنگێ [ە]، پەیدابوونا دەنگێن [از].

ج-ژناڤچوونا دەنگێ[و] د ژمارا:

- چوار←چار

٤- پەیدابوون:

(هەندێ جار لەئەنجامی کۆبوونەوەی ڕیشەی وشەیەک و پاشگرێک دەنگێکی نوێ دێتە کایەوە بۆ جیاکردنەوەی بزوێنەکان) (فتاح ٢٠١١: ١٢٠). پەیدابوونا دەنگی ل ئەوی دەمی دیاردبیت، دەمێ دوو مۆرفیم ل گەل ئێک دهێنە لێکدان، دەنگێ دوماهیێ ژ مۆرفیما ئێکێ و دەنگێ ئێکێ ژ مۆرفیما دی، بۆ لێڤکرنێ د گران بن، ل وی دەمی دەنگەکێ نوی د ناڤبەرا هەردوو دەنگاندا پەیدادبیت، داکو هەردوو دەنگان ژناڤچوونێ بپارێزیت.

دیاردا پەیدابوونا دەنگی، د ناڤێن ژماراندا گەلەک پەرچاڤدبیت، بۆ نموونە:

أ-پەیدابوونا سەمی ڤاولا[ی-y]:

ئەو ژمارێن دوماهیکا وان دەنگێ[ێ] بیت و دەمێ مۆرفیما داڕێژتنێ (ێ) یان (ەم) وەردگریت، بۆ دروستکرنا ژمارا پلەیی، سەمی ڤاولا[ی] دکەڤیتە د ناڤبەرا هەردوو دەنگێن ڤاولدا، داکو ژناڤچوونێ بپارێزیت.

وەکو:سێ+ێ←سێیێ

سێ+ەم←سێیەم

ب-پەیدابوونا سەمی ڤاولا[و-w]:

دەمێ ژمارە (دوو) مۆرفیما داڕێژتنێ {ێ} یان {ەم} وەردگریت، بۆ دروستکرنا ژمارا پلەیی، سەمی ڤاولا[و-w] پەیدادبیت، د ئەڤێ حالەتیدا ڤاولا[وو] کورت دبیت، بۆ ڤاولا[و-u]، دویڤدا سەمی ڤاولا [و-w] د ناڤبەرا واندا پەیدادبیت.

وەکو:دوو + و + ێ ← دووێ

Ø سەمی ڤاول

دوو + و + م ← دووەم

Ø سەمی ڤاول

ج-پەیدابوونا کۆنسۆنانتا [ه]:

د هندەک حالەتاندا د ناڤبەرا ژمارا بنجی و پاشگرێ (ەم)دا، دەنگێ [ه] پەیدادبیت (محەمەد، ٢٠٠٩: ٣٣).

وەکو:دووەم < دووهەم

د-پەیدابوونا کۆنسۆنانتا[ز]:

پەیدابوونا دەنگێ[ز] د فۆرمێن ژمارێن (١١، ١٢، ١٣، ١٥، ١٦، ١٩)دا، بۆ ب سانەهیکرنا لێڤکرنێ.

وەکو:سێ+دەهـ←سێزدە

نەهـ+دەهـ←نۆزدە

د نموونا (نۆزدە)دا، ژ بلی پەیدابوونا دەنگێ[ز]، هندەک گوهورینێن دیترژی پەیدابووینە، وەکی گوهۆرینا دەنگێ [ە] بۆ دەنگێ [ۆ] د ژمارە (دەه)دا، هەروەسا ژ بەرسڤکیا لێڤکرنێ دەنگێ [ه] ژناڤچوویە (محەمە، ٢٠٠٩: ٢٧).

بەندێ دووێ: ژمارە د چەند تێروانینەکێن مۆرفۆلۆجیدا

٢-٢-١ جۆرێن ژمارێ ژلایێ پێکهاتنێڤە:

ل ڤێرە دێ ئاماژە ب جۆرێن ژمارێ دەین، ژلایێ پێکهاتا مۆرفۆلۆجیڤە. کا هەر ژمارەک ژ لایێ پێکهاتنێڤە یا (سادە یان نەسادە)یە، ژ چ مۆرفیمان پێکدهێت، ئانکو ل سەر بنەمایێ مۆرفیمان ژمارێن (بنجی، پلەیی، کەرتی) دابەشدکەین بۆ (سادە، نەسادە).

أ- ژمارا بنجی:

ژمارا بنجی بڕ و چەنداتیا ناڤێ دیارکرێ ب شێوەکێ ڕوون و ئاشکەرا دیاردکەت. ژمارا بنجی ژلایێ پێکهاتنێڤە دابەش دبیتە سەر ئەڤان جۆران:

١- ژمارا سادە:

ئەو جۆرێ ژمارییە، ب تنێ ژ ئێک مۆرفیما سەربەخۆ پێکدهێت (Fattah 1997: 179). ژمارا سادە ئەڤان ژماران ب خۆڤەدگریت:

أ- ژمارێن (٠-٩)، وەکو: سفر، ئێک،...).

ب- ژمارێن سەرە گرێیان، وەکو: (دەه بیست، سەد،...).

٢- ژمارا نەسادە:

ژمارا نەسادەژی دابەش دبیتە سەر دوو جۆران:

أ- ژمارا دارێژتی:

ئەو جۆرێ ژمارییە، ژ مۆرفیمەکا سەربەخۆ و مۆرفیمەکا بەندا دارێژتنێ پێکدهێت (Fakhry 2005: 207). هژمارا وان گەلەک یا کێم و سنوردارە.

وەکو:پێنج + ی = پێنجی

م. سەربەخۆ م.ب.دارێژتنێ.پاشگر

ب- ژمارا لێکدایی:

ئەو جۆرێ ژمارییە ژ دوو مۆرفیمێن سەربەخۆ یان زێدەتر پێکدهێت، د هندەک حالەتاندا مۆرفیما بەندا دارێژتنێ ژی بەشدارییێ د پێکهاتا واندا دکەت (موکریانی ٢٠١٧: ٤٠).

وەکو:دوو سەد←دوو + سەد

م. سەربەخۆ م. سەربەخۆ

هەروەسا د هندەک حالەتاندا مۆرفیما بەندا دارێژتنێ (و) د کەڤیتە د ناڤبەرا هەردوو مۆرفیمێن سەربەخۆ (ژمارێن بنجی)دا و ژمارەکا لێکدایی دروست دکەن.

وەکو:چل و سێ ← چل + و + سێ

م. سەربەخۆ ئا.ل م. سەربەخۆ

هەروەسا ژمارا دارێژتی ژی بەشدارییێ د پێکهاتا ژمارا لێکدایدا دکەت.

وەکو:حەفتێ و پێنج ← حەفتێ + پێنج

ژ. دارێژتی م. سەربەخۆ

م.سەربەخۆ م.بە.دارێژتنێ

بۆ مە دیاردبیت پتریا ژمارێن بنجی ژلایێ پێكهاتنێڤە د لێكداینە، هەروەسا هژمارا ژمارێن دارێژتی د كێم و سنوردارن. ژمارێن سادە پتری هەمی ژمارێن دیتر بەشدارییێ د پێكهاتا پەیڤێن نویدا دكەت، وەكو: (دەهك، ئێكگرتن، چارچاڤ،...).

ب- ژمارا پلەیی:

ژمارا پلەیی پلە و ڕێكخستنا ناڤی دیاركری دیاردكەت. ژلایێ پێكهاتنێڤە ژمارا پلەیی ژ مۆرفیمەكا سەربەخۆ و مۆرفیمەكا بەندا دارێژتنێ پێكدهێت (موكریانی ٢٠١٧: ٤١).

مۆرفیما بەند بریتیە ژ پاشگرێ {ێ}، ب مۆرفیما سەربەخۆڤە دلكیت، بەلێ د كرمانجیا ناڤەراستدا مۆرفیمێن {ەم، ەمین} وەكو پاشگر ب مۆرفیما سەربەخۆڤە دلكن.

دەهێ← دەه + ێ

م. سەربەخۆ م.ب.دارێژتنێ

شەشەم (ەمین)←شەش + ەم (ەمین)

م.سەربەخۆ م.ب.دارێژتنێ

د شیاندایە مۆرفیما بەند {ێ} وەكو پاشگر ب دوماهیا ژمارا لێكدایڤە بلكیت، ژمارا پلەیی دروستدكەت.

وەكو:بیست و ئێكێ ← بیست و ئێك + ێ

ژ.لێكدایی م.ب.دارێژتنێ

مۆرفیما {ێ} دشێت ب دوو شێوان ل گەل ژمارێ دەركەڤیت، هەرچەندە دۆخێ تیان پەیوەندی ب ئاستێ سینتاكسیڤەیە، بەلێ ژمارا بنجی ب ڕێكا یاسایا كوپیكرنێ مۆرفیما دۆخێ تیان وەردگریت، وەكی:

بیست و ئێكێ ئاداریێ،

یاسا كوپیكرنێ

هەروەسا مۆرفیما {ێ} وەكو پاشگرێ دارێژتی دەمێ دچیتە سەر ژمارا بنجی بۆ مە ژمارا پلەیی دروسدكەت، وەكی:

قوتابیێ بیست و ئێكێ،

ژمارا پلەیی

ژمارێن پلەیی ژلایێ پێكهاتنێڤە دارێژتی یان لێكداینە، ب هاریكاریا مۆرفیما بەندا دارێژتنێ {ێ} دروست دبن.

ج- ژمارا كەرتی:

ژمارا كەرتی ب لێكدانا دوو مۆرفیمێن سەربەخۆ، هەردوو ژمارێن بنجینە، پەیڤەكا لێكدایی دروست دكەن (موكریانی ٢٠١٧: ٤٢). ژمارا دوویێ هەردەم ژمارە (ئێك)ە.

وەكو: چارێك ← چار + ئێك

م.سەربەخۆ. م.سەربەخۆ

بەلێ ئەگەر ژمارا دوویێ ژمارە (ئێك) نەبیت، ژمارا كەرتی ب شێوێ پەیڤا لێكدایی دەرناكەڤیت، بەلكو ژ قالبێ پەیڤا لێكدای دچیتە د قالبێ فرێزێدا (ئەحمەد ٢٠٠٤: ١١٧). پێشبەند و نیشانا كۆمێ،... بەشدارییێ د پێكهاتا واندا دكەت.

وەكو: سەدێ بیست،

چار ژ دەهێ،

ژ دەهان چار،

دوو ل سەر پێنجێ،

ژمارە (نیڤ) ژلایێ پێكهاتنێڤە یا سادەیە، ب تنێ ژ مۆرفیمەكا سەربەخۆ پێكدهێت.

ژمارێن كەرتی ژلایێ پێكهاتنێڤە د لێكداینە یان ب شێوێ فرێزێنە، ب تنێ ژمارە (نیڤ) نەبیت، ژلایێ پێكهاتنێڤە یا سادەیە، ب تنێ ژ ئێك مۆرفیم پێكدهێت.

٢-٢-٢ ژمارە و بەشێن ئاخڤتنێ:

بەشێن ئاخڤتنێ بابەتێ هەرە سەرەكیێ زانستێ مۆرفۆلۆجییە، د هەمی زمانێن جیهانێدا هەنە. هەر

پەیڤەک د زمانیدا یا گرێدایە ب بەشەکێ ئاخڤتنێڤە، هەر ژ کەڤندا هەتا نوکە بەشێن ئاخڤتنێ ب شێوێن جودا جودا هاتینە دابەشکرن. د ڕێزمانا کەڤندا واتا دکرە پیڤەر بۆ ژێکجوداکرنا بەشێن ئاخڤتنێ، ئانکو ل سەر بنەمایێ واتایێ بەشێن ئاخڤتنێ دابەشدکرن (عەلی، مونیب، ٢٠١٦: ١٤-١٦). بەلێ د ڕێزمانا نویدا ل سەر بنەمایێ ئەوان گیرەکێن (ڕێزمانی، دارێژتنێ) پەیڤ وەردگریت، جهـ و ئەرکێ پەیڤێ د ڕستێدا و ب ڕێکا هێزێ بەشێن ئاخڤتنێ دابەشدکرن (ڕەشید ٢٠٠٩: ٤٠).

ژمارە وەکو هەر کەرەستەکێ دیترێ زمانی هەر ژ کەڤندا هەتا نۆکە بوویە جهێ سەرنج و ڤەکۆلینێ بۆ زمانڤانێن کورد و بیانی. گەلەک ڕاو بۆچوونێن جودا ل سەر هەنە، هندەک ژ زمانڤانان ژمارە کریە جۆرەک ژ ناڤی و ل گەل بەشەئاخڤتنا ناڤی باسکریە، هندەک ژ زمانڤانێن دیتر ل گەل بەشەئاخڤتنا هەڤاڵناڤی باسکریە و کریە جۆرەک ژ جۆرێن هەڤاڵناڤی، هندەک ژ زمانڤانان وەکو بەشەکێ ئاخڤتنێ سەربەخۆ سەرەدەری ل گەل ژمارێ کریە و جودا ژ بەشێن دیێن ئاخڤتنێ باسکریە.

ئەو نڤیسەرێن کوردێن ل ژێر کارتێکرنا ڕێزمانا زمانێ ئینگلیزی، باس ل بەشێن ئاخڤتنێ کرین، ژمارە کریە جۆرەک ژ جۆرێن هەڤاڵناڤی (مارف، ٢٠١٤أ: ١٠)، وەکو (تەوفیق وەهبی) د پەرتووکا خۆدا ل ژێر ناڤێ (سفەتی ژمارەیی) باس ل ژمارێ کریە و پێناسەکریە (وەهبی، ١٩٢٩: ٧٤). (صادق بهاءالدین ئامێدی) ژمارە کریە جۆرەک ژ جۆرێن هەڤاڵناڤی، ل ژێر ناڤێ (هەڤاڵناڤێ چەندی هژماری-ژمارەیی) باس ل ژمارێ و جۆرێن وێ کریە (ئامێدی، ١٩٧٦: ٢٨٠-٢٨٩).

ئـەو نڤیسەرێن کـوردێن کاریگەربـووین ب زمانێ عـەرەبی، ل بـەر ڕوناهیا ڕێزمانا زمانێ عەرەبی، باس ل بەشێن ئاخڤتنێ کرین، ژمارە کریە جـۆرەک ژ جۆرێن ناڤی و ل گـەل بەشەئاخڤتنا ناڤی باسکریە. وەکو: (سەعید صدقی کابان) ل ژێر ناڤێ (اسم عدد) باس ل ژمارێ کریە و دەربارەی ژمـارێ دبێژیت:››اسمیکە ژمـارە نیشان دەدا›› (کابان، ١٩٢٨: ١٢-١٣). (ئەحمەد حەسەن ئەحمەد) دەربـارەی ژمارێ د بێژیت :››ژمـارە جوریکە لە ناو، بو ژماردنی مروڤ و هەر شتەکی ئەنبوژەن، وەیان بو هەر مەبەستێک کە پیویست بە ژماردن بکا بەکارئەهینری››. هەروەسا ب دیتنا وی ژمارا پلەیی جۆرەکە ژجۆرێن هەڤاڵناڤی (احمد، ١٩٧٦: ١١٠). (محەمەد طاهر گوهەرزی) ژی ل ژێر ناڤێ (ژمارناڤ-اسم العدد) باس ل ژمارێ و جۆرێن وێ کرینە (گوهەرزی ١٩٩٩: ٥٤-٥٧).

ئـەو زمانڤانێن کـوردێن کاریگەربووین ب قوتـابخـانـا ڕووســی، وەکـو بـەشـەکێ ئاخڤتنێ سەربەخۆ سەرەدەری ل گەل ژمارێ کریە. قوتابخانا ڕووسـی ئـەڤ بەشێن ئاخڤتنێ دەستنیشانکرینە (نـاڤ، هـەڤـاڵـنـاڤ، جهناڤ، ژمـارە، کـار-چـاوگ، هەڤاڵکار، پرێپۆزیشن، ئامرازێ پەیوەندی، ئامرازێ سەرسوورمانێ و گازیکرنێ، پارتیکل) (مارف ٢٠١٤أ: ١٠-١١أ). وەکو : (ئەورەحمانی حاجی مارف) دبێژیت : (ڕاستە، هەتا ڕادەکی ژمارە و هەڤاڵناڤ نێزیکی ئێکن، بەلێ ژلایێ واتایا ڕێزمانی و گۆهورین و بکارهینانا سینتاکسی ژێک دهێنە جۆداکرن، ئەڤەژێ مەرجێن سەرەکینە، ژمارە وەکو بەشەکێ ئاخڤتنێ سەربەخۆ بهێتە هژمارتن) (مـارف ٢٠١٤أ: ١١). ب دیتنا (بابا رسول نوری رسول) ژی ژمارە بەشەکێ ئاخڤتنێ سەربەخۆیە، هەرچەندە ژمارە و ناڤ ژ هندەک لایانڤە لێک نێزیکن، ب تایبەتی ژلایێ واتایێڤە، بەلێ نابیت ئەم ب تنێ تایبەتمەندیێن واتایی بکەینە پیڤەر بۆ دانانا ژمارێ ل گەل بەشەئاخڤتنا ناڤی (رسول ٢٠١٢: ٦٧).

ب بۆچوونا مەژی ژمارە بەشەکێ ئاخڤتنێ سەربەخۆیە، ژبەرکو خۆدانا تایبەتمەندیێن واتایی و رێزمانیە. هەرچەندە ژمارە و ناڤ ژلایێ واتاییڤە لێک نێزیکن، بەلێ نابیت ئەم ب تنێ تایبەتمەندیێن واتـایـی بکەینە پیڤەر بۆ ژێکجۆداکرنا بەشێن ئاخڤتنێ، ئانکو نابیت هەر پەیڤەکا واتایا ژمارێ تێدا هەبیت ب ژمارە بهێتە هژمارتن، بۆ نموونە پەیڤا (حەفتی)، راستە پەیڤا (حەفت) ژمارەیە، بەلێ دەمێ دبێژین (حەفتی)، ژ بەشە ئاخڤتنا ژمارە بۆ بەشە ئاخڤتنا ناڤی دهێتە گوهۆرین. هەروەسا پەیڤا (حەفتی) ژ ئەگەرێ پاشگری وەکو ناڤەکێ دارێژتی سەرەدەری د گەلدا دهێتە کرن و ژمارە نینە، چونکی تایبەتمەندیێن رێزمانیێن ناڤی تێدا هەنە نەیێن ژمارێ و چ جیاوازی ل گەل ناڤەکێ ئاسایدا نینە، وەکو (قوتابی، قوتابیەک، قوتابیان، قوتابیا دووێ، چار قوتابی،...). ب هەمان شێوە دشێین، بێژین (حەفتیەک. حەفتیان، حەفتیا دووێ، چار حەفتی،...). هەروەسا ژبەرکو ژمارە ل گەل ناڤیدا دهێت و دبیتە دیارکەر ژ بۆ ناڤی نابیت ئەم ب هەڤاڵناڤ ب هژمێرین.

٢-٢-٣ ژمارە و رۆنانا پەیڤێن نوی:

ژمارە وەکو بەشەکێ ئاخڤتنێ سەربەخۆ، رۆلەکێ گرنگ دبینیت د پێکهاتا پەیڤێن نویدا، چ ب وەرگرتنا مۆرفیمێن دارێژتنێ، یان ب دووبارەبوونا ژمارێ، یان دەمێ ل گەل بەشە ئاخڤتنەکا دیتر دهێت.

د هەمی زمانەکیدا، دارێژتنا پەیڤێن نوی ب رێکا مۆرفیما سەربەخۆ (پەیڤێن فەرهەنگی) و مۆرفیمێن دارێژتنییە، ئەڤ مۆرفیمن دارێژتنێ ب شێوێ (پێشگر و پاشگر) ب مۆرفیما سەربەخۆڤە د لکن. ژمارە وەکو مۆرفیمەکا سەربەخۆ بەشداریێ د دارێژتنا پەیڤێن نویدا دکەت، ئەوژی ب وەرگرتنا پاشگران، ژمارێ شیانا وەرگرتنا پتر ژ پاشگرەکێ هەیە، بۆ دارێژتنا پەیڤێن نوی، بەلێ هژمارا ئەوان پەیڤان گەلەک یا سنوردارە، وەکو: (حەفتیانە،...).

ژمارە وەکو مۆرفیمەکا سەربەخۆ ل گەل ئەڤان مۆرفیمێن دارێژتنێ پەیڤن نوی دروستدکەت:

- ژمارە+مۆرفیما دارێژتنێ{-ک}←شەشک، چلک،...).
- ژمارە+مۆرفیما دارێژتنێ{-ی}←حەفتی، چلی،...).
- ژمارە+مۆرفیما دارێژتنێ{-ە}←چلە، سەدە،...).
- ژمارە+مۆرفیما دارێژتنێ{انە}←ئێکانە،...).
- ژمارە+مۆرفیما دارێژتنێ{ی}+مۆرفیما دارێژتنێ{انە}←حەفتیانە،...).
- ژمارە+مۆرفیما دارێژتنێ{ەتی}←ئێکەتی، یەکەتی،...).
- ژمارە+مۆرفیما دارێژتنێ{یار}←حەفتیار،...).
- ژمارە+مۆرفیما دارێژتنێ{ین}←چارین،...).

ژمارە وەکو بەشەکێ ئاخڤتنێ سەربەخۆ، رۆلەکێ زۆر چالاک د پێکهاتا پەیڤێن لێکدایدا هەیە، ل خوارێ دێ ئاماژە ب هندەک رێکێن دروستبوونا پەیڤێن لێکدای دەین، ب هاریکاریا ژمارێ دروستبووینە:

١- ژمارە+ناڤ، وەکو: (ئێکدل، چارستین،...).

٢- ژمارا بنجی+ناڤ+پاشگرێ (ی)، وەکو: (دوونەفەری، چارگۆشەیی،...).

٣- ژمارا بنجی+ناڤ+پاشگرێ (ە)، وەکو: (سێدارە، دووبارە،..).

٤- ژمارا بنجی+ناڤ+پاشگرێ (ەکی)، وەکو: (پێنج خشتەکی، دووبەرەکی،...).

٥- ژمارا بنجی+چاوگ، وەکو: (ئێکگرتن، ئێکبوون،...).

٦- ژمارە+ژمارە، وەکو: (سێ چار، هەشت نەهـ...).

٧- ژمارە+هەڤاڵکار، وەکو: (دوولا، چارلا،...).
هەرووەسا پەیڤا لێکدای ب رێکا دووبارەبوونا ژمارێ دروستدبیت، وەکی:
- ژمارە+ژمارە، وەکو: (نیڤ نیڤ، دوو دوو،...).

٢-٢-٤ ژمارە و دیاردا مۆرفۆفۆنیمی:

سەبارەت زاراڤێ مۆرفۆفۆنیمێ، زمانڤانان زاراڤێن جیاواز بکارهینایە، وەکی: (مۆرفۆنۆلۆجی، مۆرفۆنیمکس، مۆرفۆفۆنێمکس، دەنگوشەسازی،...) (حاجی ٢٠٢٣: ٤٢). مەبەست ژ مۆرفۆفۆنیمێ ‹‹ئەو تاکە دەنگانەن کە لە ئاستی دەنگسازیدا فونیمن و دەتوانن لە ئاستی وشەسازیدا ببن بە مۆرفیم›› (حەمید، ٢٠١٥: ١٣)، مۆرفۆفۆنیم مۆرفیمێن دارێژتنێ و رێزمانی بخۆڤەدگریت. هندەک ژ ئەوان مۆرفیمێن دارێژتنێ و رێزمانی، دەمێ ل گەل ژمارێ دهێن، دیاردا مۆرفۆفۆنیمێ دەردبرن ل ڤێرێ دێ ئاماژێ ب ئەوان مۆرفیمان دەین.

مۆرفیمێن دارێژتنێ وەکو مۆرفۆفۆنیم:

١- مۆرفۆفۆنیما [ە]: مۆرفیما {ە} دەمێ وەکو پاشگر دچیتە سەر هندەک ژماران، ناڤێن دارێژتی دروستدکەت، وەکو:

چل+ ە=چلە (ناڤێ دارێژتی)

٢- مۆرفۆفۆنیما[ێ]: مۆرفیما {ێ} دەمێ وەکو پاشگر دچیتە سەر هندەک ژمارێن سادە، ژمارێن دارێژتی دروستدکەت، وەکو:

حەفت+ێ=حەفتێ (ژ.دارێژتی)

٣- مۆرفۆفۆنیما[ک]: مۆرفیما {ک} دەمێ وەکو پاشگر دچیتە سەر هندەک ژماران، ناڤێن دارێژتی دروستدکەت، وەکو:

چل+ک=چلک (ن.دارێژتی)

٤- مۆرفۆفۆنیما[ی]: مۆرفیما (ی) دەمێ وەکو پاشگر دچیتە سەر هندەک ژماران، ناڤێن دارێژتی دروستدکەت، وەکو:

حەفت+ی=حەفتی (ن.دارێژتی)

د ئەڤان نموونێن ل سەری دیار دەمێ مۆرفیمێن دارێژتنێ دەمێ وەکو پاشگر ل سەر ژمارێ زێدەبووین، پەیڤێن نوی دارێژتینە، و دەربرینێ ژ دیاردا مۆرفۆفۆنیمێ دکەن.

ب- مۆرفیمێن رێزمانی وەکو مۆرفۆفۆنیم:

١- مۆرفۆفۆنیما[ا]: مۆرفیما {ا}، مۆرفیما نفشێ مێیە د دوخێ خستنەپاڵێدا، مۆرفۆفۆنیمە چونکی نواندنا مۆرفیمەکێ دکەت، وەکو:

ئێکا جوان،

٢- مۆرفۆفۆنیما[ێ]: مۆرفیما {ێ}، مۆرفیما نفشێ نێرە د دۆخێ خستنەپاڵێدا، مۆرفۆفۆنیمە چونکی نواندنا فۆنیمەکێ دکەت، وەکو:

ئێکێ زیرەک،

٣- مۆرفۆفۆنیما[ێ]:مۆرفیما {ێ}، مۆرفیما نفشێ مێیە د دۆخێ تیاندا، مۆرفۆفۆنیمە چونکی نواندنا فۆنیمەکێ دکەت، وەکو:

ئێکێ نیسانێ،

ئەڤ مۆرفیمێن رێزمانیێن ل گەل ژمارێ هاتین، ژ بلی دروستکرنا پەیوەندیێ د ناڤبەرا پەیڤاندا، ئەرکێ مۆرفۆفۆنیمێ ژی دبینن.

٢-٢-٥ ژمارە و مۆرفا بۆش:

مۆرفا بۆش د پتریا زماناندا دهێتە دیتن، زمانێ کوردیژی ئێکە ژ ئەوان زمانێن ئەڤ کەرەستە بەشداریێ د ئاڤاکرنا پەیڤێن ویدا دکەت. مۆرفا بۆش ل ئەوی دەمی دیاردبیت، دەمێ ژمارا مۆرفان و ژمارا مۆرفیمان یەکسان نەبیت، ژمارا مۆرفان زێدەتر بیت ژ ژمارا مۆرفیمان (خدر ٢٠١٠: ٤٢).
بۆ نموونە: ماموستا + ێ+ ان (٣ مۆرف)

م.سەربەخۆ مۆرفا بۆش م.ڕێزمانی (٢ مۆرفیم)

کەواتە مەبەست ژ مۆرفا بۆش››ئەو مۆرفە شێوە هەیە، بەلێ نواندنا چ مۆرفیمان ناکەت›› (Crystal, 2008: 168). یان ‹‹ئەو مۆرفە شێوە هەیە، بەلێ واتا نینە›› (عەلی، مونیب ٢٠١٦: ٢٠٩).

زمانڤان د ئەوێ باوەریدانە، مۆرفا بۆش وەکو دیاردەکا دەنگسازی، ژبەر هەبوونا یاسایەکا فۆنۆلۆجی پەیدادبیت، وەکو پەیدابوونا سەمی ڤاولا (ی)، د ناڤبەرا پەیڤا (قوتابی) و مۆرفیما کۆمکرنێ (ان)دا، ب شێوێ (قوتابییان) دەردکەڤیت، د ئەڤێ پەیڤێدا پەیدابوونا سەمی ڤاولا (ی) وەکو شێوە (فۆنیم) دیاربوویە، بەلێ وەکو واتا، چ واتا و ئەرک ل سەر پەیڤا (قوتابی) زێدەنەکریە، ب تنێ ژبەرکو پەیڤا (قوتابی) ب دەنگەکێ ڤاول ب دوماهیک هاتیە و مۆرفیما کۆمکرنێ یا ل سەر هاتیە زێدەکرن، ب دەنگەکێ ڤاول دەستپێکریە، ژبەرهندێ سەمی ڤاول دەرکەڤتیە، زمانڤان ئەڤێ کەرەستەیێ د مۆرفۆلۆجییدا ب بۆش ناڤدکەن، یانژی گەلەک جاران وەکو ڕێخۆشکەرەک بۆ دەربڕینێ دهێتە بکارهینان، ئانکو ب تنێ هاتنا ئەوێ بۆ خۆشکرنا ئاوازا گۆتنێ دهێتە بکارهینان، یانژی هندەک جاران هاتنا ئەوان ب خۆرتیە (عومەر، ٢٠٢٣: ٢٠١٧).

هەروەسا د فورمێ هندەک ژماراندا مۆرفا بۆش دهێتە دیتن، ب تنێ قالبەکێ فیزیکی هەیە و واتا نینە، بۆ نموونە:

- یازدە←یەک+از+دەھ
- سێزدە←سێ+ز+دەھ

سەمی ڤاولا (ی) وەکو مۆرفا بۆش د شیاندایە بکەڤیتە د ناڤبەرا ژمارێن بنجی ئەوێن ب دەنگێ [ێ] ب دوماهی هاتین و مۆرفیمێن داڕێژتنێ {ێ} یان {ەم}دا، بۆ دروستکرنا ژمارا پلەیی، بۆ نموونە:

- سێیێ←سێ+ی+ێ
- سێیەم←سێ+ی+ەم

هەروەسا دەمێ ژمارە (دوو) مۆرفیما داڕێژتنێ {ێ} یان {ەم} وەردگریت، بۆ دروستکرنا ژمارا پلەیی، سەمی ڤاولا (و) وەکو مۆرفا بۆش دکەڤیتە د ناڤبەرا ژمارێ و مۆرفیمێن داڕێژتنێدا، بۆ نموونە:

- دوویێ←دوو+و+ ێ
- دووەم←دوو+و+ەم

هەردیسان (ھ) وەکو مۆرفا بۆش د هندەک حالەتاندا د شیاندایە بکەڤیتە د ناڤبەرا ژمارا بنجی و مۆرفیما داڕێژتنێ {ەم}دا، ل دەمێ دروستکرنا ژمارا پلەیی، بۆ نموونە:

- سێهەم←سێ+ھ+ەم
- دووهەم←دوو+ھ+ەم

کەواتە بۆ مە دیاردبیت، مۆرفا بۆش ل ئەوی دەمی پەیدادبیت، دەمێ دەربڕینەک ژ بەر ئەگەرەکێ دەنگسازی یان هەر ئەگەرەکێ دیتر، فۆنیمەک یان زێدەتر تێدا پەیدا ببیت، بێیکو واتا یان ئەرک هەبیت، ئەو فۆنیم ب مۆرفا بۆش دهێتە ناڤکرن.

٢-٢-٦ ژمارە و دووبارەکرن:

ژمارە بەشەکە ژ بەشێن ئاخڤتنێ، ئاماژێ ب چەندانیا ناڤێ بژمێر ددەت، دبیتە دیارکەر بۆ ناڤێ بژمێر، بەلێ دەمێ ژمارە دووبارە دبیت، د ڕستێدا ئەرکێ هەڤاڵکاری دگێڕیت، گەلەک ژ زمانڤانان ب جۆرەک ژ جۆرێن ژمارێ هژمارتیە، ل ژێر ناڤێ (ژمارا دابەش، ژمارا لێکڤەکەر، ژمارا پشکی. ژمارا پارڤەر، هژمارا تەوزیعی) باسکریە (رسول ٢٠١٢: ٨٦).

وەکو: قوتابی سێ سێ هاتن.

هندەک جاران ژمارا دووێ یا دووبارەکری پاشپرتکا (ە) وەردگریت (ئامێدی ١٩٧٦: ٢٨٧).

وەکو: قوتابی ئێک ئێکە وەرن.

هەروەسا گەلەک جاران ئامرازێ لێکدانی (ب)

دکەڤیتە د ناڤبەرا هەردوو ژماراندا، هەر ب هەمان شێوە د ڕستێدا ئەرکێ هەڤاڵکاری دبینن.

وەکو: زارۆکان سێ ب سێ یاریکرن.

د هندەک دیالێکتێن کوردیدا، دووبارەکرنا ژمارێ دبیتە چار جاران، ب هاریکاریا ئامرازێ لێکدانێ (ب) (کوردۆییف، ١٩٨٤: ١٢٤).

وەکو: زارۆکان سسێ ب سسێ یاریکرن.

زمانڤان (جەگەر خوین) د پەرتووکا خۆدا ئەوا ب ناڤێ (آوا ئو دەستورا زمانی کوردی) ئاماژە ب هندێ ددەت، هندەک ژ ئاخڤتنکەرێن زمانێ کوردی ل دەمێ چەنداتیا ناڤێ بژمێر دیاردکەن، ل جهێ بێژن (سێ پەز هاتن.)، دبێژن (سێ سێ (سسێ پەز هاتن.)، بەلێ بکارهینانا (سێ پەز) باشتر و دروستره ژ (سێ سێ پەز،)، هەروەسا بۆ دەربڕینێ سڤکتر و ساناهیترن (خوین ١٩٦١: ٣٣).

ئەنجام

د گوڤەرا بەهدینیدا دیاردێن دەنگسازی (گونجانا نەتەمام، گۆهورین، ژناڤچوون، پەیدابوون) ب سەر فورمێ ژماراندا دهێن. ژمارە وەکو بەشەکێ ئاخڤتنێ سەربەخۆ، ڕۆلەکێ زۆر چالاک د ڕۆنانا پەیڤێن نویدا هەیە، ئەوژی ب وەرگرتنا مۆرفیمێن داڕێژتنێ یان دەمێ ل گەل بەشە ئاخڤتنەکا دیتر دهێت. هندەک ژ مۆرفیمێن داڕێژتنییێن ژ ئێک فۆنیم پێکدهێن، دەمێ دچنە سەر ژمارێ ژبلی ئەرکێ داڕێژتنا پەیڤێ، ئەرکێ مۆرفۆفۆنیمی ژی دبینن. هندەک ژ پاشگرێن ڕێزمانیێن ژ ئێک فۆنیم پێکدهێن، دەمێ ل گەل ژمارێ دهێن ژبلی دروستکرنا پەیوەندیێ د ناڤبەرا پەیڤاندا، ئەرکێ مۆرفۆفۆنیمی ژی دگێڕن. مۆرفێن /ا/، /ز/، /ی/، /و/، /ھ/ دبنە کەرەستێ بۆش د فورمێن هندەک ژماراندا. د گوڤەرا بەهدینیدا، ژمارا پلەیی ب ڕێکا ژمارا بنجی و مۆرفیما داڕێژتنێ (ێ) دروستدبیت. ژمارە ب جۆرێن خۆڤە دشێن جهێ ناڤی (سەرەی) بگرن، مۆرفیمێن خستنەپاڵێ وەربگرن، دەمێ دەوروبەرێ ئاخڤتنێ هاریکار بیت، بۆ ڕوونکرنا سەرەی.

ژێدەر

ب كوردی:
- ئامێدی، صادق بهاءالدین (١٩٧٦)، ڕێزمانا كوردی كرمانجی یا ژۆری و ژێری یا هەڤبەركری، چاپا ئێكێ، بغداد: دار الشؤون الثقافیة العامة.
- ئەحمەد، بائیز عومەر (٢٠٢٠)، رێزمانا بەهدینی لێكولینێن ئەكادیمی دەربارەی مورفوسینتاكسا بەهدینی، چاپا ئێكێ، ئیران: چاپخانا تەهران، دەزگەهێ نالبەند.
- احمد، حسن احمد (١٩٧٦)، ڕێزمانی كوردی - بە كوردی و بە عەرەبی، بەرگی یەكەم، چاپی یەكەم، بەغدا.
- ئەحمەد، نازەنین جەلال (٢٠٠٤)، وشەی لێكدراو لە دیالێكتی كرمانجیی خوارووی زمانی كوردیدا (لە ڕووی ڕوخسار و ناوەڕۆكەوە)، پلەی دكتۆرا، زانكۆی بەغدا: كۆلێجی پەروەردە – ئیبن ڕوشد.
- ئەمین، وریا عومەر (٢٠٠٤)، ئاسۆیەكی تری زمانەوانی، بەرگی یەكەم، چاپی یەكەم، هەولێر: دەزگای چاپ و بلاوكردنەوەی ئاراس.
- ئیبو، ڤیان ئیبراهیم عەلی (٢٠٠٨)، تایبەتیێن هەڤالناڤی د زمانێ كوردیدا (دیالێكتا سەری- گوڤەرا بەهدینی)، پلا ماستەرێ، زانكۆیا دهوك: كولیژا ئادابێ.
- حاجی، ایڤان حسن (٢٠٢٣)، مۆرفۆفۆنۆسینتاكس د زمانێ كوردیدا (گۆڤەرا بەهدینی) وەک نموونە، دهوک: چاپخانەیا بەهدینان.
- حەمید، هێرش كەریم (٢٠١٥). بەراوردێكی مۆرفۆفۆنیمی لە زمانی كوردی و فارسیدا. پلەی ماجستێر. زانكۆی سلێمانی: سكولی زمان–فاكەلتی زانستە مرۆڤایەتییەكان.
- حوسێن، هیمداد (١٩٨٥)، نیشانەكانی كۆ لە زمانی كوردیدا، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (١٠٦)، بەغدا، ل ل١٠٩- ١١٥.
- خدر، حەیدەر حاجی (٢٠١٠)، تایبەتمەندییە مۆرفۆلۆژییەكانی زمانی كوردی لە ڕوانگەی پۆلینی مۆرفۆلۆژیانەی زمانەكانەوە، پلەی ماستەر، زانكۆی سەلاحەدین: كۆلێژی زمان.
- خوین، جگر (١٩٦١)، آوا ئو دەستورا زمانی كوردی، بەغدا: چاپخانەی سەلاحەددین.
- خۆشناو، نەریمان عەبدوڵڵا (٢٠١١)، ڕێزمانی كوردی، چاپی سێیەم، هەولێر: چاپخانەی ڕۆژهەلات، لە بلاوكراوەكانی كتێبخانەی ئاوێر.
- خۆشناو، نەریمان عەبدوللا (٢٠٢٣) ، وشەسازی، هەولێر: چاپخانەی هێڤی، لە بلاوكراوەكانی ناوەندی ئاوێر.
- رسول، بابا رسول نوری (٢٠١٢)، پێكهاتەی ژمارە لە زمانی كوردیدا، هەولێر: چاپخانەی حاجی هاشم، بلاوكراوەی ئەكادیمیای كوردی.
- ڕەجەب، سلێمان ئیسماعیل (٢٠٠٦)، مۆرفیمێن ڕێزمانیێن كوردییا سەری (گوڤەرا بادینان)، پلەی ماستەر، زانكۆی سەلاحەددین: كۆلێژی پەروەردە بۆ زانستە مرۆڤایەتییەكان.
- ڕەشید، فوئاد سالح (٢٠٠٩)، بۆچوونە زمانەوانییەكان لە بەرهەمەكانی ئەورەحمانی حاجی مارف، پلەی ماستەر، زانكۆی سەلاحەددین: كۆلێجی زمان.
- سلێڤانەیی، ڤیان سلێمان حاجی (٢٠٠١)، ڕێككەوتن لە شێوەی ژووروی زمانی كوردیدا، پلەی ماجستێر، زانكۆی سەلاحەددین: كولێجی ئاداب.
- سەعید، یووسف شەریف (٢٠١٣)، وشەسازی زمانی كوردی، هەولێر: چاپخانەی حاجی هاشم، بلاوكراوەی ئەكادیمیای كوردی.
- صالح، بیان حاجی (٢٠٢٣)، بەبەرهەمیی ژمارە لە ڕوانگەی واتای سیمانتیكی و پراگماتیكییەوە، بروانامەی ماستەر، زانكۆی كۆیە: فاكەڵتیی پەروەردە.
- طاهر، دلمان قطاس (٢٠١٣)، مۆرفۆفۆنیم د زمانێ كوردیدا، پلا ماستەرێ، زانكۆیا دهوك: سكولا ئادابێ.
- عومەر، دیمەن عەبدوللا (٢٠٢٣)، مۆرفا سفر و دیاردەیا كەرەستەیێ بۆش د زمانێ كوردیدا، دهوک: چاپخانا گازی.
- عەلی، شێرزاد سەبری و مونیب، ئاراز (٢٠١٦)، وشەسازی، چاپا ئێكێ، هەولێر: چاپخانا هیڤی، دەزگەهێ نالبەند یێ چاپ و وەشانێ.
- فتاح، محمد معروف (١٩٨٢)، ڕێنووسی كوردی لە ڕووانگەی فۆنەتیكەوە، گۆڤاری كۆڕی زانیاری عێراق

„دەستەی کورد„ ، بەرگی نۆهەم، بەغدا: چاپخانەی کۆڕی زانیاری عێراق، ل ل ٢٢٩- ٢٦٦.
- فتاح، محمد معروف (٢٠١١)، زمانەوانی، چاپی سێیەم، هەولێر: چاپخانەی حاجی هاشم، بڵاوکراوەی ئەکادیمیای کوردی.
- فەتاح، محەمەد مەعروف و قادر، سەباح رەشید (٢٠٠٦)، چەند لایەنێکی مۆرفۆلۆجیی کوردی، سلێمانی: چاپخانەی روون، دەزگای بڵاوکردنەوەی بەشی رووناکبیری.
- کابان، سعید صدقی (١٩٢٨)، مختصر صرف ونحوی کوردی، چاپا یەکەم، بغداد: چاپخانەی نجاح.
- کوردۆییێف، ک.ک (١٩٨٤)، رێزمانی کوردی بە کەرەستەی دیالێکتی کرمانجی و سۆرانی، و. کوردستان موکریانی، بغداد: چاپخانا الأديب البغدادي.
-گوهەرزی، محمد طاهر (١٩٩٩)، رێزمانا کوردی/ زاری کرمانجی، چاپا ئێکێ، دهوک: چاپخانا خەبات.
- مارف، ئەورەحمانی حاجی (٢٠١٤ أ)، رێزمانی کوردی، بەرگی یەکەم (مۆرفۆلۆژی)، بەشی یەکەم ناو، هەولێر: چاپخانەی رۆژهەلات.
- مارف، ئەورەحمانی حاجی (٢٠١٤ ب)، رێزمانی کوردی، بەرگی یەکەم (وشەسازی)، بەشی چوارەم ژمارە و ئاوەڵکردار، هەولێر: رۆژهەلات.
- محەمەد، کەسەر یاسین (٢٠٠٩)، جیاوازییا ب کارهینانا فۆنیمان د کوردییا سەری و ناڤەراستدا، پلا ماستەرێ، زانکۆیا دهوک: کۆلیژا ئاداب.
- محەمەد، رۆکان عەبدوڵا (٢٠١٥)، چەند تایبەتێتییەکی ناوچەی گەرمیان لە رووی فۆنەتیک و گراماتیکەوە (لێکۆڵینەوەیەکی کارەکییە)، پلەی دکتۆرا، زانکۆی سلێمانیی: سکوڵی زمان-فاکەڵتی زانستە مرۆڤایەتییەکان.
- موکریانی، کوردستان (٢٠١٧)، زمانی کوردی – مۆرفۆلۆژیا، چاپی یەکەم، هەولێر: چاپخانە هەڤاڵی هونەری، بڵاوکراوەی زانکۆی لوبنانی فەرەنسی.
- مووسا، سەباح (٢٠١٠)، رۆڵی ژمارە لە پێکهاتەی وشەی کوردیدا ناو بە وێنە. گۆڤاری زمانناسی، ژمارە (٧)، هەولێر، ل ل١٢٢-١٣٣.
- وەهبی، تەوفیق (١٩٢٩)، دەستووری زمانی کوردیی، جیزمی یەکەم، بەغدا.
- هەرشەمیی، شاسوار (٢٠٢٢)، فەرهەنگی ئێتیمۆلۆژی کوردیی مێژووی پێکهاتنی وشە لە زمانی کوردیدا، بەرگی دووەم، سلێمانی: دەزگای رۆشنبیریی جەمال عیرفان، بڵاوکراوەکانی ناوەندی توێژینەوەی ئەدەبیی.
- وەهبی، تەوفیق (١٩٢٩)، دەستووری زمانی کوردیی، جیزمی یەکەم، بەغدا: الطباعة الحديثة.

ژێدەر ب زمانێ عەرەبی:
- خرما، نايف (١٩٧٨)، أضواء على الدراسات اللغوية المعاصرة، الكويت: المجلس الوطني للثقافة والفنون والآداب.

ب ئینگلیزی:
-Bloomfield, L. 1933. Language, New York: Henry Holt and company
-Crystal, D. 2008. A Dictionary of Linguistics and Phonetics, Sixth Edition, Oxford: Blackwell Publishing.
-Fakhry, S.A. 2005. The Syntax of Numerals in Standard English and Standard Kurdish, Journal of Sulaimani University, Number 16. PP (197-213).
-Fattah, M.M. 1997 A Generative Grammar of Kurdish, PhD thesis, Universiteit van Amsterdam.
-Mackenzie, D.N1961 .. Kurdish Dialect Studies-1, London: Oxford University Press.
Nurhayati, D.A.W. 2020. An Introduction to English Morphology, Academia Pustaka.
-Stageberg, N.C. 1981. An Introductory English Grammar, Fourth Edition, Holt Rinehart and Winston.
-Trask, R.L. 1996). A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics, Reprinted.

الملخص

هذه الدراسة بعنوان (العدد في الكرمانجية الشمالية-اللهجة الفرعية البهدينية «دراسة صوتية و صرفية»). الهدف عن الدراسة هو بيان الظواهر الصوتية التي تظهر على شكل العدد، وكذلك بيان التركيب الصرفي للعدد و دوره في صياغة الكلمات الجديدة. تمت الدراسة وفقا للمنهج الوصفي التحليلي. ومن ابرز النتائج التي توصلت الها، أن العديد من الظواهر الصوتية تتواجد في العدد منها (التجانس غير التام، التبادل، الحذف، الإيجاد) هذا بالإضافة الى كثير من الخصائص المورفولوجية للعدد. تتألف الدراسة من فصلين، يتناول الفصل الأول منها العدد من حيث المصطلح، المفهوم والتعريف كما تمت الاشارة الى ابرز انواع العدد من حيث الدلالة فضلا عن بيان المورفيم وانواعه وخصائصه. اما الفصل الثاني الذي ينقسم الى مبحثين، يشير اولهما الى دراسة الظواهر الصوتية للعدد، بينما يتناول المبحث الثاني (تركيب العدد، العدد واقسام الكلام، دور العدد في صياغة الكلمات، العدد و ظاهرة المورفوفونيم، العدد والمورف الفارغ، العدد والتكرار).

الكلمات المفتاحية: العدد، الظواهر الصوتية، المورفوفونيم، المورف الفارغ، التكرار

Abstract

This research is entitled (Number in Northern Kurmanji-The Bahdini Dialect (A Phonological and Morphological study)). This research aims to identify the phonetic phenomena that affect the form of some numbers, the role of numbers in the formation of new words, and the morphological structure of numbers that are different in terms of structure. This research was conducted according to the descriptive analytical method. We have concluded that phonetic phenomena (partial assimilation, mutation, elision, insertion) play a role in the formation of some number forms, and that number plays a very active role in the formation of new words. The research consists of two parts. Part, one covers the following topics (terminology, concepts and numerical recognition, types of numbers in terms of meaning, concepts, definitions, characteristics and types of morphemes). The second part is divided into two sections. In the first section, the phonetic phenomena that occur in the form of numbers are discussed. The second section covers the following topics (number variations in terms of structure, numbers and parts of speech, numbers and the formation of new consonants, numbers and the phenomenon of morphophonemes, numbers and empty morph, numbers and repetition).

Key words: Number, Phonological Phenomena, Morphophonemes, Empty Morph, Repetition.